

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Berlin-Bâb-ı Âli-Bakü Hattında İttihatçı Emperyalizmi'nin Son Seferi: Sadrazam Talat Paşa'nın Almanya Seyahati, Eylül 1918

Yenen, A.A.; Güney, A.

Citation

Yenen, A. A., & Güney, A. (2019). Berlin-Bâb-ı Âli-Bakü Hattında İttihatçı Emperyalizmi'nin Son Seferi: Sadrazam Talat Paşa'nın Almanya Seyahati, Eylül 1918. *Toplumsal Tarih*, (302), 28-35. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3198683>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3198683>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

TOPLUMSAL tarih

302

ŞUBAT 2019

PATRİK MATEOS İZMİRLİYAN'A GÖRE II. ABDÜLHAMİD'İN POLİTİKALARI

MURAT CANKARA

**Bir Yol Ayrımında
Kalan Komünist
Hareket**

METE TUNÇAY

**Antik Çağ'ın
Son Büyük Savaşı
ve Sâsâniler'in
Kudüs'ü Zaptı**

TURHAN KAÇAR

**İsmail Hüsrev
Tökin'in Sovyet
Rusya Anıları**

MURAT BİLGİLİ

**Cihan Harbi,
Mütareke ve İşgal**

Erol Ülker ve Sinan Yıldırım'ın hazırladığı dosya Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarını, mütareke ve işgal yıllarını çeşitli boyutlarıyla tartışıyor. Tuba Demirci, Alptuğ Güney, Erol Köroğlu ve Alp Yenen'in kaleminden...

**Karagöz'de
Kadınların Yeri
ve Mizaha
Katkıları II**

AHMET AKŞİT

**Çok Yönlü Bir
Orta Doğu
Tarihçisi:
Roger Owen**

ŞEVKET PAMUK

TOPLUMSAL TARİH | ŞUBAT 2019 | 302

TOPLUMSAL TARİH | AYLIK TARİH DERGİSİ | TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANIR | FİYATI: 15 TL. (KDV DAHİL) | ISSN: 1300-7025

ISSN 1300-7025-9-1
9 771300 702598

Cihan Harbi, Mütareke ve İşgal

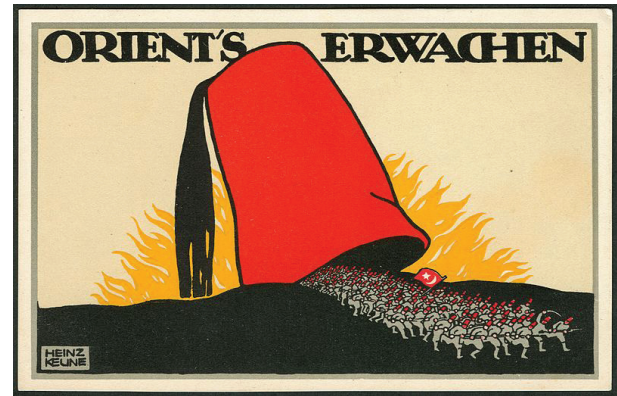
DOSYA EDİTÖRLERİ: EROL ÜLKER – SİNAN YILDIRMAZ

DOSYA

Geçtiğimiz yılın ekim ve kasım ayları, Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren ateşkes anlaşmalarının imzalanmasının 100. yılıydı. Bu vesileyle Tarih Vakfı olarak Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği'nin işbirliği ile 17 Kasım 2018 tarihinde bir günlük bir konferans düzenledik. Bu sayımızda o konferansın sonuçlarından ilkinin dosya konumuz olarak okuyabileceksiniz. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin 100. yılı bütün dünyada da benzeri konferans ve etkinliklerle değerlendirildi. Yalnızca modern zamanlarda yaşanmış olan en vahşi ve yıkıcı savaşlardan belki de ilki olması sebebiyle değil, bugün hala tüm dünyanın sancısını çektiği sınır, toprak ve nüfus paylaşımı meselelerinin kaynağı olarak da görülebilecek olan Birinci Dünya Savaşı, sonuçları itibarıyla tekrar ve tekrar değerlendirmeyi gerektirmektedir. Türkiye tarihi açısından daha çok "Mütareke Dönemi" olarak adlandırılan ve Cihan Harbi ile Milli Mücadele arasında bir *interregnum* olarak tanımlanan bu döneme dair yeni çalışmalar yapıldıkça, sonrasında kurulacak olan Türkiye Cumhuriyeti'ne dair bilgilerimizi de güncellemekteyiz. Özellikle elitler arası mücadele, tarihyazımı, toplumsal sınıfların süreç içerisindeki hareketliliği ve toplumsal cinsiyet rollerinin yeniden tanımlanması konusunda birbirini tamamlayan çok boyutlu bir bütünsel tarih anlatısı oluşturabilmekten hala uzak olduğumuz her yeni çalışmayla tekrar ortaya çıkmaktadır. Bu eksikliği bu sayıda, konferansta da sunulan birkaç yazıyla gidermeye dönük ilk adımı atıyoruz. İlerleyen aylarda yine Tarih Vakfı yayınları arasından yayımlanacak olan daha geniş kapsamlı bir kitap çalışmasıyla, bir dergi dosyasından daha fazlasıyla tekrar karşınıza çıkacağımızı şimdiden duyurabiliriz.

Dosya içerisinde Birinci Dünya Savaşı'nın sonuçlarını birbirinden farklı düzeylerde ele alan beş ayrı yazı bulacaksınız. Bunlardan ilki Alp Yenen ve Alptuğ Güney'in Mondros Mütarekesi'nin hemen öncesinde Talat Paşa'nın Almanya'ya yaptığı seyahat ve bunun İttihatçıların emperyal tahayyülünü tanımlamaktaki önemine odaklanmıştır. Yenen ve Güney, titiz bir çalışmayla, Berlin'den Bakü'ye uzanan bu stratejinin tarihsel gelişimini de tartışmakta, İttihatçıların savaşın son anına kadar emperyal manevralar geliştirme çabası içinde olduğunu göstermektedir. İkinci olarak Erol Ülker, Türkiye'de sol hareketlerin tarihi açısından son derece önemli ancak henüz yeterince aydınlatılmamış bir dönem olan işgal yıllarına odaklanmakta ve Mütareke Dönemi'nin Mart 1920'ye kadar uzanan ilk safhasında İstanbul'da Müslüman unsur içinde örgütlenen İttihatçı, sosyalist ve komünist çevreleri ele

almaktadır. Ülker, başkentin İtilaf güçleri tarafından fiilen işgal edildiği bu dönemde, söz konusu çevreler arasında ortaya çıkan karmaşık ilişkiler ağını ve bunun direniş hareketi açısından önemini tartışmaktadır. Tuba Demirci ise "Mütareke'den Cumhuriyet'e Annelik ve Çocuk Refahı Tartışmaları" başlıklı makalesinde, savaşın yıkıcı etkisini en doğrudan hissedilen kadınların ve çocukların savaşın sonuçlarından nasıl etkilendiklerine odaklanmaktadır. Bu alanda çalışmak isteyen araştırmacılar için adeta bir kaynak metin olma özelliğine sahip bu makale, Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde "Yeni Aile" kurumunun da nasıl oluştuğunu göstermesi açısından önemlidir. Her büyük savaş, ortaya çıkardığı yıkımla birlikte büyük bir travma yaratır. Toplumsal yapının bu dönüşümünü en iyi gözlemleyebileceğimiz kaynakların başında ise edebiyat gelmektedir. Erol Köroğlu, bu alanda uzun yıllardır yürüttüğü çalışmalarıyla Birinci Dünya Savaşı'nın edebiyat alanındaki etkilerini ortaya koymaktaydı. Bu çalışmasında yine özellikle Yakup Kadri, Halide Edib, Burhan Cahit, Ercüment Ekrem ve Cevdet Kudret gibi yazarların Birinci Dünya Savaşı ile ilişkili çalışmalarını analiz etmektedir. Dosyanın son yazısı olarak Sinan Yıldırım, savaşın sonuna dair başta popüler kültür alanı olmak üzere, sıklıkla dile getirilen bir "klişe" söylemin nasıl ortaya çıktığının izini sürmektedir. Savaşın sonuna dair "Almanlar yenildiği için biz de yenik sayıldık" şeklinde formüle edilen bu açıklamanın izini tarih ders kitaplarının içinde süren Yıldırım, Birinci Dünya Savaşı'nın tarihyazımının günümüz milliyetçi tarih algısıyla ilişkisine dair önemli bir katkıda bulunmaktadır. Bu konuda önümüzdeki sayılarda yeni yazıların da olması muhtemel olmakla birlikte, daha geniş ve çok boyutlu bir tartışma için kısa zaman içerisinde yayınlamayla ümit ettiğimiz kitabımızda buluşmak üzere.

Heinz Keune, *Doğunun Yükselişi*, 1914,
https://commons.wikimedia.org/wiki/File:K%C3%BCnstler-Kriegs-Postkarte_No_1_von_J._C._K%C3%B6nig_%26_Ebhardt,_Hannover,_Heinz_Keune,_Orient's_Erwachen,_Bildseite.jpg

TOPLUMSAL TARİH ŞUBAT 2019

BERLİN-BÂB-I ÂLİ-BAKÜ HATTINDA
İTTİHATÇI EMPERYALİZMİ'NİN SON SEFERİ:

Sadrazam Talât Paşa'nın Almanya Seyahati, Eylül 1918

ALP YENEN - ALPTUĞ GÜNEY

SADRAZAM TALÂT PAŞA'NIN 1918 EYLÜL'ÜNDE YAPMIŞ OLDUĞU BERLİN ZİYARETİ, CİHAN HARBİ'NİN SONUNA DOĞRU BERLİN-BÂB-I ÂLİ-BAKÜ HATTINDAKİ KRİTİK GELİŞMELERE İŞİK TUTMASI AÇISINDAN ÖNEM TAŞIMAKTADIR. TARİH YAZIMINDA SIKLIKLA GÖZ ARDI EDİLEN, İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN "EMPERYAL" DÜNYA GÖRÜŞÜ VE "EMPERYALİST" STRATEJİLERİ KENDİNİ SON KEZ BERLİN MÜZAKERELERİNDE AÇIKÇA GÖSTERMİŞTİR.

ZITLIKLARIN ÖTESİNDE "İTTİHATÇI EMPERYALİZMİ"Nİ KAVRAMAK

1918 yazı sona erdiğinde, Cihan Harbi'nin İttifak Devletleri için bir "sulh-u muzaffer" (*Siegfried*) ile neticelenemeyeceği artık kesinlik kazanmaktaydı. Bolşevik liderlerin İtilaf Devletleri'nin gizli antlaşmalarını ifşa etmelerinden sonra, mağlubiyetin Osmanlı İmparatorluğu'nun tasfiyesi ile sonuçlanacağı gerçeği ortadaydı. Dolayısıyla, Eylül 1918'de Berlin'e resmî bir ziyarette bulunan Sadrazam Talât Paşa, bir taraftan "sulh-u umumî" için Alman yetkililerini ikna etmek, diğer taraftan ise İtilaf Devletleri'ne direnebilmek için Rusya Müs-

lümanlarının askerî olarak teşkilatlandırılması hakkında Alman makamlarının onayını ve desteğini istemek niyetindeydi.

İttihatçı rejimin harbin son anlarında yürüttüğü ve Bakü'nün fethi ile sonuçlanan Kafkasya harekâtı, genellikle Pantürkizm ideolojisinin bir neticesi olarak yorumlanmıştır. Ne var ki, Michael Reynolds'un gösterdiği gibi, "Pantürkizm tezi" İttihatçı rejimin dış siyasetini açıklamakta yetersiz kalmaktadır.¹ Bu yüzden, Talât Paşa'nın Berlin ziyaretinde Kafkasya ve Türkistan ile ilgili çelişkili taleplerde bulunmuş olması, İttihatçı rejimi ideolojiler üzerinden okuyan tarihçileri zorlamaya devam etmektedir.² Tarih yazımında haklı olarak kabul görmüş olan İttihatçılığın

İttifak Devletleri temsilcileri barış görüşmeleri için geldikleri Brest Litovsk'talar. Soldan sağa: Alman Doğu cephesi komutanı General Max Hoffmann, Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Ottokar Czernin, Sadrazam Talât Paşa, Alman Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann. Aralık 1917.
<https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205330717>

Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanı Ottokar Czernin ve Alman Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann, barış görüşmeleri için geldikleri Brest-Litovsk'ta tren istasyonunda, 20 Aralık 1917.
<https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205213340>

imparatorluktan ulus-devlete devamlılığı tezi, zaman içinde bir teleolojik yanılığa yol açıp, İttihatçı rejimin diktası altındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun da bir proto-ulus-devlet gibi okunmasına neden olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışında yaşanmış demografik şiddet üzerine yapılan birçok araştırmada savunulan İttihatçıların bir ulus-devlet gayesinde ve mentalitesinde oldukları argümanı, konuya yaklaşımını değiştirmiş olan Taner Akçam tarafından da şöyle eleştirilmiştir:

Bana göre, açık bir ulus-devlet programından ziyade, İttihatçılar yeni bölgelere doğru emperyal bir yayılma planıyla daha çok ilgileniyorlardı. [...] İttihatçılar, beklenmedik bir duruma kendi emperyal zihniyetleri dahilinde bir çözüm arıyorlardı.³

Bu bağlamda, Talât Paşa'nın Berlin'deki diplomasisini anlamanın bir yolu, İttihatçılığı ideolojik okumalardan ve ulus-devlet teleolojisinden ayrıştırıp, Osmanlı tarih yazımındaki "emperyal dönüş" (*imperial turn*) oturtmaktan geçmektedir.⁴ Emperyalizm ile milliyetçilik arasında bir zıtlık varsaymanın yerine, İttihatçı rejimin "emperyal milliyetçiliğini" kavramamız gerekir.⁵ İttihatçı rejiminin kendi emperyal hırsları ve kaygıları olduğu kadar, zamanın diğer emperyal rejimlerinden çok da farklı olmayan emperyal bir repertuarları da vardı. 1918'de Doğu Cephesi'nde Almanya ve Osmanlı'nın askerî ve siyasi çekişmeleri, bu "emperyal" çerçevede okunmalıdır.

Richard von Kühlmann (1873-1948): Alman Dışişleri Bakanı. 1914'te Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından İttihat ve Terakki hükümetini Almanya tarafında savaşa girmeye ikna etmek üzere İstanbul'a gönderildi. 1916-17 arasında İstanbul'da Alman Büyükelçisi olarak bulundu. Brest-Litovsk Barış görüşmelerinde Almanya'yı temsil etti. Doğu Avrupa'da uzlaşmacı-siyasi çözümü desteklediği için Alman askerî kanadıyla ters düştü ve istifa etmek zorunda kaldı.

1918 DOĞU CEPHESİ'NDE EMPERYALİST ÇEKİŞMELER

Brest Litovsk Antlaşması; ne İttifak Devletleri'ni ne de Sovyet Rusya'yı memnun eden, savaşın mecburiyetlerinden doğan bir barış antlaşmasıydı. Alman diplomatların Rusya'ya karşı tampon devletler kurma siyaseti uyarınca; Baltık ülkeleri, Ukrayna ve Polonya bağımsız birer devlet haline geldiler. Ancak Rusya'yla müzakereleri yürüten Dışişleri Bakanı Richard von Kühlmann'ın Doğu Cephesi'nden orduyu geri çekme çabası, tam olarak başarıya ulaşamadı. Zira Ukrayna'yı Alman ordusunun buğday deposu olarak gören Hindenburg, Kafkaslara kadar bütün Ukrayna'yı işgal etti. Almanlar sadece bununla kalmayıp Karadeniz'de bir güç sahası yaratma çabasının işareti olarak Gürcistan'ı da kendi himayelerinde bağımsız bir devlet olarak tanıdılar. Batı'daki hedeflerinin hiçbirine ulaşamayan Almanya, Doğu Avrupa ve Karadeniz havzasında kendine bir anda geniş bir hareket alanı oluşturmuş oldu. Osmanlı Devleti'nin jeopolitik anlamda arka sahasına kadar ulaşan bu geniş çaplı Alman politikası, İttihatçı hükümeti müttefikleriyle ciddi bir çıkar çatışmasına sürükledi.

Böylece İttihatçı rejim 1918 yazında düşmanın yanı sıra müttefikleriyle de karşı karşıya geldiği askerî bir krizin içine girmiş oluyordu. Suriye cephesinde, İngiliz kuvvetleri Şam üzerine ilerlediği sırada, Almanların muhalefetine rağmen Osmanlı askerî harekâtları Kafkasya'ya yöneliyordu.⁶ Osmanlı birlik-

1918 Doğu Cephesi Haritası

<https://www.faz.net/ppmedia/aktuell/3855568438/1.5471955/default-retina/hq/ostfront-nach-dem>

lerinin Azerbaycan kuvvetleri ile birlikte Bakü'yü işgal harekâtı, zaten Almanlara artık pek güvenmeyen Enver Paşa ve Kafkas İslam Ordusu kumandanı kardeşi Nuri Paşa arasında Almanlardan gizli olarak yönetilmektedir.⁷ Almanya, Osmanlıların Azerbaycan'ı himaye etmesini; İttihatçı hükümet ise Almanların Gürcistan'ı himaye etmesini protesto ediyorlardı. Almanya ve Sovyet Rusya, 27 Ağustos 1918'de imzalanan Brest-Litovsk'a ek bir anlaşmayla İttihatçı hükümetin Kafkasya'ya ilerlemesinin önüne geçmeye çalışmaktaydılar.⁸ Rusya'ya güvenmeyen Talât Paşa, "Almanya dünün ve yarının düşmanı ile son dört yılın müttefiğine karşı bir antlaşma yapıyor" diye sistem etmekteydi.⁹ 28 Ağustos'ta, Talât İstanbul'daki

Alman sefiri Bernstorff'u, "Eğer Müslüman Kafkas halklarını yüzüstü bırakılırsa hükümetinin ve genel itibarıyla Türkiye'nin prestijinin ciddi anlamda zarar göreceği ve küçük düşeceği"ne dair uyardı.¹⁰ Her ne kadar birtakım Alman yetkilileri Ermeni meselesini gündeme getirerek İttihatçı hükümetin Kafkasya harekâtına karşı muhalefet oluşturmaya kalkmış olsa da, Rusya ve Gürcistan ile olan ilişkilerinden ötürü Almanya, Ermenistan Cumhuriyeti'ni resmî olarak tanımaktan kaçınmıştı. Emperyalist bir pragmatizm ile Talât, Osmanlı Devleti'nin resmî olarak tanıdığı Ermenistan'ın Almanya tarafından tanınması için mücadele edeceğinin sözünü dahi vermişti.¹¹ Cihan Harbi'nin bu kritik yazında, Doğu Cephesi'ndeki

emperyalist çekişmeler Osmanlı-Alman ittifakında artık çatlaklar yaratmaktaydı.

“SULH-U UMUMÎ” İZİNDE BİR AVRUPA SEYAHATI

Almanya ile emperyalist çekişmelerin yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun “vaziyet-i umumî”si de çıkmaz içindeydi. Yaz başlarında siyasî muhaliflere yönelik bir açılıma gidilmek zorunda kalınmış ve basın üzerindeki sansür hafifletilmiş ama kabine krizi devam etmekteydi. Daha da önemlisi, dört yıldır sürmekte olan savaş Osmanlı halkını rejim terörüne, hastalıklara, kıtlığa, katliamlara ve moral çöküntüsüne sürüklemişti. Bu sebeplerden dolayı Talât Paşa'nın Eylül 1918'de Bulgaristan, Avusturya-Macaristan ve Almanya seyahatinin resmî sebebi, “sulh-u umumî” umudunu canlandırmaktı. Bernstorff'a göre, Talât, Almanya'ya yaptığı ziyaretten iyi haberler getiremezse, sadrazamlıktan istifa dahi edebilirdi.¹²

Bu dönemde siyasi kulislerde Bulgarların gizli barış müzakerelerinde olduğuna dair dedikodular dolaşmaktaydı.¹³ Talât Paşa, barış sözüyle iktidara gelmiş Malikov ile anlaşıp Almanları barışa zorlamak istiyordu.¹⁴ Bulgar *Kambana* gazetesine verdiği demeçte Talât, Bulgaristan ve Osmanlı devletlerinin hayatta kalabilmesinin tek yolunun birbirlerini desteklemekten geçtiğini belirtti.¹⁵ Budapeşte ile Viyana treninde Almanya'dan gelen Cavid Bey ile görüşen Talât, Almanya ile bir ihtilaf halinde sadrazamlıktan çekileceğini ve yerine Rahmi (Arslan) veya Halil Bey'in (Menteşe) bir kabine kurup ayrı bir barış müzakeresi yapmasını ve hatta ayrıca İsviçre üzerinden gizli müzakereye geçilmesini düşünmekteydi.¹⁶ Avusturya-Macaristan gazetelerine verdiği demeçte Talât şöyle diyordu:

Ben vaziyeti kışa kadar barışı sağlayacağımız şeklinde değerlendiriyorum. Beklentim, neticede ortaya çıkması iktiza eden hakikatlere dayanmaktadır. Harp bütün faaliyet sahalarında kendini tüketti; harpten beklenebilecek her şey zaten hasıl oldu. Harbe devam etmek manasızdır, hele ki manevî ve insanî meselelerden ötürü.¹⁷

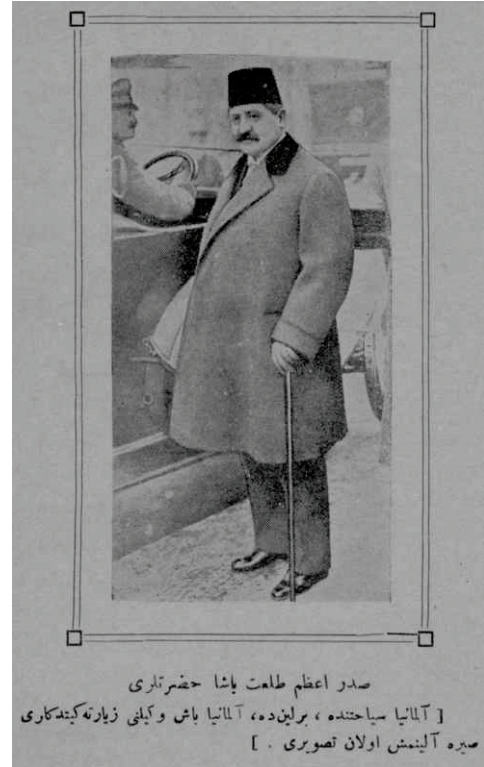
Bizzat Kaiser Karl, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bekâsı uğruna barışın gelmesini arzuldığını Talât Paşa'ya itiraf etmişti.¹⁸ Başka bir röportajda, Talât şunları söylüyordu:

[...] şu anki askerî ve siyasî durumun yanı sıra halkın moralini de göz önünde bulundurarak, barışın sağlanmasının uzun sürmemesi gerektiğine işaret etmek istiyorum. [...] Ama daha da önemlisi, tüm insanların savaştan tarif edilemez derecede yorgun düştükleri gerçeğidir. Bu, ne hücum savaşı sürdürmek ne de kazanmak için uygun bir durum değildir. Müdafaa savaşı vermekteyiz ve postu kurtarmaya mecburuz.¹⁹

Talât Paşa'nın 7 Eylül 1918'de Berlin'e varışını yarı resmî bir gazete olan *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, “Alman halkının sadık dostu ve ittifakın güçlü taşıyıcısı” sözleriyle selamlayarak karşıladı.²⁰ Talât, Berlin'de verdiği demeçlerde yine barışın aciliyetini dilinden eksik etmiyordu.²¹ Hatta Kaiser Wilhelm bile kendisine, “Talât, eğer barış istemek ihanetse, ben de hainim. Ben barış istiyorum” diyordu.²² Avusturya Dışişleri Bakanı Baron von Burián'ın 14 Eylül'de barış çağrısında bulunduğu haberini duyunca Talât, Almanların savaş stratejisi ve ittifak diplomasisinin artık iflas ettiği kanaatine vardı.²³ Bu durum, bir mütareke sürecinde yalnız kalacak Osmanlı Devleti'nin, İtilaf Devletleri'nin taleplerine karşı direnmesini siyasî ve askerî bir öncelik kılıyordu.

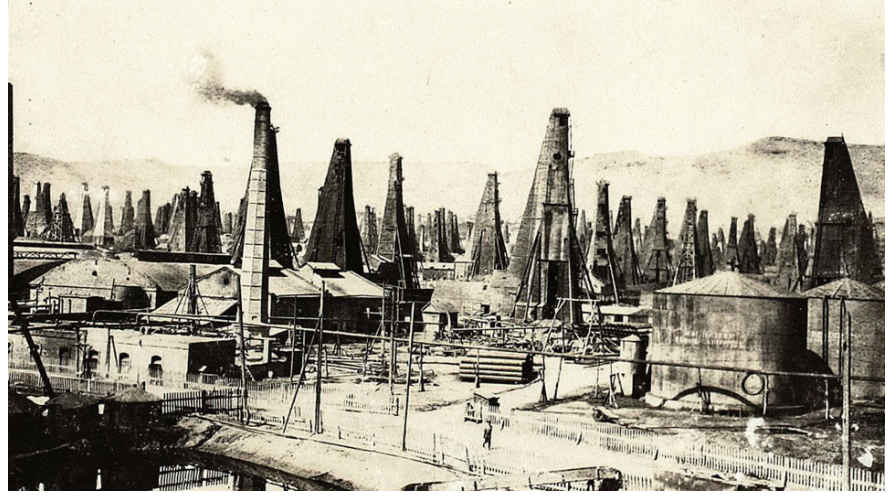
İzzet Paşa ve Talat Paşa, Brest Litovsk barış görüşmelerine giderken, Ocak 1918
<https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205215989>

صدر اعظم طاعت پاشا حضرتتاری
[آلمانیا سیاحتده ، برلینده ، آلمانیا باش وکالی زيارته کیتتاری
صیره آلینیش اولان تصویرى .]

Alman Basınında Talat Paşa

<http://havadissergisi.org/1917/talat-pasa-ve-alman-basini/>

Bakü petrol yatakları

<https://collection.nam.ac.uk/detail.php?acc=1983-12-71-154>

Die Woche dergisinde, 14 Eylül 1918, Talât Paşa ve Berlin Sefiri Rıfat Paşa

GANİMETLERİN PEŞİNDE GİZLİ MÜZAKERELER

Bütün "barış" demeçleri bir yana, Talât Paşa, kapalı kapılar ardında sembolik ganimetler için müzakereler yürütüyordu. İttifak Devletleri arasında Osmanlı İmparatorluğu, düşmana toprak kaybeden tek müttefikti. Kayıplara karşılık olarak İttihatçı rejim, Bulgaristan'ın Balkan Savaşları'nda kazandıkları Trakya topraklarından Gümülcine'yi (bugün Yunanistan'ın Komotini'si) talep ediyordu. Ancak tek taraflı bir toprak teslimi ne Bulgaristan ne de diğer müttefikler tarafından kabul edilebilirdi. Balkanlar da ihtilaf istemeyen Habsburg yetkilileri Talât'a, Batı Trakya'dan ziyade Çarlık Rusyası'nın çöküşüyle ortada başıboş kalmış Kafkasya'ya yönelmelerini tavsiye etmişlerdi.²⁴ Kafkasya'ya yönelik siyasî ve askerî harekât zaten çoktan başlamıştı.

Almanlar ise petrol yatakları ve limanlarla döşeli Kafkasları İttihatçı rejime bırakmayı ne arzu ediyor ne de engelleyebiliyordu. Jeopolitik çekişmenin ötesinde, İttihatçı rejimin Kafkasya'ya sıçramış olan emperyal hırslarının İtilaf Devletleri ile yapılacak barış müzakerelerini tehlikeye atması endişesi vardı. Alman Dışişleri Bakanlığında Rudolf Nadolny, meslektaşlarını uyarıyordu: "Eğer Türklerle tam bir anlaşmaya varmak istiyorsak, ki bu İtilaf Devletleri'yle barış görüşmelerine yeniden başlamak için elzemdir, o zaman emperyalist bir şekilde dile getirildiği sürece Panturanizm ve Panislamizmden kurtulmak gerekir."²⁵ Bunun dışında Karadeniz'deki seyrüseferden sorumlu Koramiral Albert Hopman, Bulgar Amiral Stanciov'un da görüşlerine dayanarak, Türklerin İtilaf Devletleri'yle anlaşmış olabileceklerine dair endişesini dile getiriyordu. Hopman, "Türklerin onlarca yıldır sürdürdükleri siyasete uygun olarak, bir gücü diğerine karşı kullanma tarzları göz önünde bulundurulursa bu korku – antenlerini şimdiden İtilaf yönüne çevirmiş olmaları – çok ihtimal dışı görünmüyor." diyor ve şöyle ekliyordu: "Türkiye'nin kendisine Kafkasya sözü verildiği takdirde, Arabis-

tan ve Mezopotamya'dan vazgeçmesinin olanaksız olduğunu düşünmüyorum."²⁶ Nihayetinde, İttihatçı rejim, savaş bitmeden konumunu düzeltmek için her yola başvurabilir gibi görünüyordu.

ŞARK'TA YENİ İTTİFAKLARA DOĞRU

Paul von Hintze, Talât Paşa'nın Berlin'de dile getirdiği "Kafkasya programını" şöyle rapor etmişti: "Gürcistan (Türkiye'ye verilecek birkaç bölge hariç), Ermenistan ve Azerbaycan Rusya'ya karşı tampon devletler olmalı; Bakü Azerbaycan'a bırakılmalıdır, Azerbaycan Almanya'ya her türlü petrol teslimatını garantilemeye hazırır."²⁷ Daha evvel 1918 yazında Havran mebusu Emir Şekib Arslan, Enver Paşa'nın bizzat emriyle Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Dağıstan'ın bağımsızlığını desteklemek için Almanya'ya gönderilmişti.²⁸ İttihatçı rejim, Pantürkist yayımlarıktan ziyade – Elviye-i Selâse'nin ilhaki haricinde – Kafkasya'da Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasında kendi himayelerinde müttefik tampon devletler kurulmasını planlıyordu.²⁹ Talât'ın Kafkasya ile ilgili dile getirdiği bu talepler, müttefik Almanya'nın Ukrayna veya Kurlandiya gibi imparatorluğun jeopolitik arka sahası olarak kabul edilen bölgelerde izlediği politikalarından pek farklı sayılmazdı.³⁰

15 Eylül'de Bakü'nün işgali üzerine Alman yetkililer, Talât Paşa'ya karşı tutumlarını yumuşatmak zorunda kaldılar.³¹ İttihatçı rejim bir kez daha emrivakî bir müdahale ile olay yerindeki fiilî gerçekleri kendi lehine çevirmişti. Bakü'nün işgali, Sovyet Rusya'yı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşın eşğine getirdi.³² İşgalin ardından Sovyet yetkilileri, Bolşevik resmî gazetesi *Izvestia* üzerinden İttihatçı hükümete eleştirilerde bulunup Almanlar ile yakınlık sinyalleri veriyorlardı.³³ Talât, 21 ve 22 Eylül'de Sovyet temsilcisi Joffe ile Berlin'de görüştü. "Dün gece bu üç devletin tasdik-i istiklalinin delaleti için Joffe ile görüştüm. Müzakereye girişmek için Azerbaycan'daki Türk kuvvetlerinin çekilmesini teklif etti. Derhal kabul et-

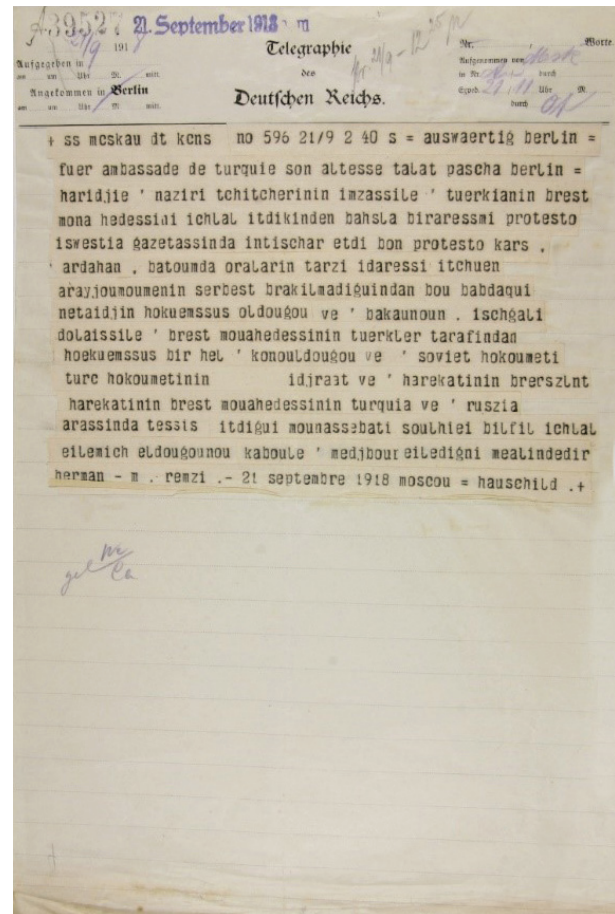
tim.”³⁴ Amaç Azerbaycan'ın ilhaki değil "ittifakıydı".³

Doğu Cephesi'nde artık İttihatçı rejim kendine "Şark'a açılan yeni bir hareket alanı yaratıyordu. Berlin Hotel Adlon'da Gürcistan Hariciye Vekili Zurab Avalişvili ile buluşan Talât Paşa, "Almanlardan vazgeçin, bizimle birlik olun. [...] Muhakkak ki hepimiz aynı Şark'ın oğullarıyız, öyle değil mi?" diyerek yeni bir Şark ittifakı oluşturmak istiyordu.³⁶ Talât'ın Şark'ta faydalanmak istediği fırsat alanları Kafkasya'nın ötesinde Türkistan'a kadar uzanıyordu. Hintze raporunda, "yeni bir projesi var" diye yazıyordu, "(Ona göre 14 milyon Müslümanın yaşadığı) Türkistan'ın, İngiltere ve Rusya'ya karşı savaşta yer almak üzere askerî olarak teşkilatlanmasını düşünüyor. Bunun için Alman subay ve astsubaylar istiyor."³⁷ Talât, Türkistan'da "teşkil edilecek kuvvetlerin, icabı halinde, Hindistan sınırına sevki ile, İngiltere'ye baskı yapılması mümkün olacaktır" diye bu projenin mütarekeye direniş stratejisini açıklıyordu.³⁸ Buna ek olarak, Talât, Türkistan kuvvetlerinin gerektiğinde Sovyet Rusya'ya karşı da kullanılacaklarını dahi gizlemekten çekinmiyordu. Görünüşe göre Talât fikrini Kaiser Wilhelm, Hindenburg ve Ludendorff'a da sunmuştu. "Bilmem ciddi, bilmem sırf eser-i nezaket olarak mütalaâtımı her üçü de tasdik ettiler." diye bildiriyordu.³⁹ Bu proje, Turancı bir yayılcılıktan ziyade bir emperyal direniş stratejisiydi.

Paul von Hintze (1864-1941): Alman asker (Tuğamiral) ve diplomat. 1918 Haziran'ında Richard von Kühlmann'ın halefi olarak Alman Dışişleri Bakanlığı'na Ludendorff ve Hindenburg'un görüşlerine uygun hareket etmesi beklentisiyle getirildi. Ancak sefelinin takip ettiği dış politika çizgisini tercih etti
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/2/21/Paul_von_Hintze_1915.jpg

Rusya Müslümanlarının siyasî ve askerî olarak teşkilatlandırılması, tarihin akışında imkansız bir fikir olarak geride kalmış olsa da 1918'in devrimlerle çalkalanan atmosferinde pek de imkansız görülüyordu. Alman ordusu mensuplarından Kaptan von Nostitz; Kafkasya, Türkistan ve İran'da ortaya çıkan askerî imkanlar hakkında bilgi toplamak amacıyla Tiflis'e gitmeyi talep etmekteydi.⁴⁰ "Şark", emperyal maceracıperestler ve oryantalist hayalperestlerce esrarengiz bir fırsatlar diyarı olarak kabul görmeye devam ediyordu. Zaten en başından beri bu emperyal "Büyük Oyun"un öznesi olma amelindeki İttihatçı rejim de 1918'de, Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarını Kafkasya ve Orta Asya'da yeni İttihat Terakki şubeleri kurmak ve Rusya Müslümanlarını İran ve Hindistan'daki İngilizlere karşı harekete geçirmek-

Izvestia'daki Çiçerin makalesi ile ilgili telgraf
 BOA.HR.SYS.2374.1

Bakü'nün fethi
https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Baku#/media/File:Baku_az_vs.jpg

Harbiye Nazırı Enver Paşa (solda), Hariciye Nazırı Halil (Menteşe) Bey ve Dahiliye Nazırı Talât Bey, İstanbul'da bir tahkimat ziyaretinde

le görevlendirmişti.⁴¹ Planın imkansızlığından öte, Alman yetkilileri Sovyet Rusya ile Osmanlı Devleti arasında muhtemel bir çatışmadan çekiniyorlardı ve şöyle yazıyorlardı:

Eğer böyle bir hareket Türkistan'da Rus hükümetinin haklarını tehdit edecek mahiyette ise, Alman hükümeti, hiç olmazsa Doğu cephesinde savaş yükünü hafifletmek kaygısıyla Rusya ile iyi geçinmek mecburiyetinde olduğundan, maalesef, Türkiye tarafından teklif olunan esasları kabul edecek durumda değildir.⁴²

"Almanlarla olan müzakere hala neticelenmedi" diye rapor veren Talât Paşa, buna rağmen Almanların "Şimalî Kafkasya ve Türkistan'da hükümet teşkil ve onlarla ittifak etmeliğimize itiraz etmediklerini" yazılı olarak tasdik ettiklerini bildiriyordu.⁴³ Müzakerelerin sonunda Talât, Almanlardan Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman Rusya'ya müdahalesine itiraz etmeme sözü alarak kağıt üstünde bir başarı elde etmiş olsa da, Almanların içinde olduğu kriz göz önüne alındığında bu boş bir tavizdi.⁴⁴

"HARBİ KAYBETTİK. YARIN MEÇHUL İHTİMALLERLE DOLUDUR"

"Tüm Wilhelmstrasse oradaydı," diye hatıratında yazan Gürcü diplomat Avalişvili, Alman yetkililerin Talât Paşa'yı Berlin Garı'nda, "parlayan silindir şapkalarının altında yüzlerinde gergin ve ciddi ifadeler"le yolcu ettiklerini anımsar.⁴⁵ Gerginliğin birçok sebebi vardı. Bâb-ı Âli'de Sadrazam'ı bir kabine krizi beklemekteydi.⁴⁶ Alman makamları, kabine krizini bahane ederek, Talât'ın Sofya'dan geçerken resmî bir ziyaret için durdurulmaması konusunda Bulgar makamlarının hassasiyetini rica etmiştiler.⁴⁷ Zira Bulgaristan'ın ayrı bir barış girişiminde bulunduğunu Almanlar, Talât'ın vedasından evvel biliyordu. Mağlubiyeti bekleyen Talât ise gizlice Wilson Prensipleri'nde uzlaşmayı planlanlamaktaydı.⁴⁸ Berlin ziyareti sırasında Esplanade Otel'i'nde verilen bir ziyafette konuşan Talât Paşa sözünü şu cümle ile bitirmişti: "Biz zaferler sonucunu nasıl itidal ile zapt eyledik ise muvaffakiyetsizliği de öyle itidal ile görmeği biliriz."⁴⁹

Sofya'ya yaklaşırken yolda Talât Paşa, garda bir karşılama töreni olacağını bildiren telgraf aldı. Sofya Merkez Garı'nda görüştüğü Başbakan Aleksandar Malinov acı gerçeği Talât'a, "Bitti. 11. Fırka bozuldu; Bulgaristan tükendi ve ateşkes istedik." diyerek özetledi. Talât derhal İstanbul'dan iki fırka göndermeyi teklif etti ancak Malinov umutsuzca reddetti. Talât, "Bunu yapmakla hata etmişsiniz. Hepimiz birlikte bir ateşkes istemeliydik. Şimdi hangi şartlar önümüze getirilecek?" diyerek serzenişte bulundu.⁵⁰ Saraya gidip Çar ile de görüşen Talât trene döndüğünde, onu merak içinde bekleyen arkadaşlarına sadece "B...ku yedik!" diyebilirdi. Kendi kompartmanına geçtiğinde diğerlerine, "Keşke bugün ölmüş bulunsaydım." dedi.⁵¹

İstanbul'a vardktan sonra gazetecilere konuşan Talât Paşa, "Bulgar cephesinin delinmesinin ve güney cephemizdeki işlerin iyi gitmemesinin sanıldığı kadar büyük bir önemi yoktur." diye kötü haberleri geçiştirerek iyi haberi duyurdu: "Kafkasya ve Merkezî Asya Türklerinin arasından taze kuvvetler teşkil edilmiştir. Bunlar yakında cephelere yetiştirilecek ve muvazene yeniden kurulacaktır." Gazeteciler ayrılır ayrılmaz Talât, durumun vehametini genç bir gazeteci olan Ahmet Emin'e ifşa etti: "Her şey bitmiştir, harbi kaybettik. Yarın meçhul ihtimallerle doludur."⁵² Ancak İttihatçılar yenilgiyi sindirmekte zorlanıyorlardı. Bir taraftan Enver, Alman karargahındaki Zeki Paşa'ya Bulgar barışını bozmak için Alman veya Avusturyalı birlikler gönderilmesini öneriyordu.⁵³ Diğer taraftan Talât Paşa, Alman Sefaretinde Müslüman Bulgarların yardımıyla Bulgar hükümetine karşı bir darbe planlanması teklifinde bulunuyordu.⁵⁴ İttihatçılar, emperyal repertuarın tükendiği noktada komitacılık repertuarına geçiyorlardı. 1 Ekim'de Şam'ın kaybedildiği gün, Talât Almanya'nın da ateşkes çağrısında bulunduğunu öğrendi.⁵⁵ Savaş artık bitiyordu ve Osmanlı Devleti yalnız kalmıştı.

CİHANGİRLİK İLE KOMİTACILIK ARASINDA İTTİHATÇILIĞIN AKİBETİ

Talât Paşa Berlin ziyaretinde, İttifak Devletleri'nin aleyhine gelişmekte olan savaşın gidişatını deği-

tirmenin ve hasil olacak ateşkes sürecinde İtilaf Devletleri'yle masaya mümkün merteye kuvvetli bir şekilde oturmanın yollarını aramıştı. "Sulh-u umumî" yerine, İttihatçı rejim hâlâ savaş ganimetleri üzerinde pazarlık yapmakta ve mutlak mağlubi-yete direnmekteydi. Hindistan'da İngiltere'ye karşı planlar yapıyor ve hatta Sovyet Rusya ile savaşı bile göze alıyorlardı. Enver Paşa Meclisi Vükelâ'da "harbi uzatıp düşmanları sulha mecbûr etmek" şeklindeki planından bahsediyordu.⁵⁶ Enver, Rusya'daki Müslüman kitleleri, müttefik hükümetler idaresi altında teşkilatlandırılıp, imparatorluğu kurtarmak için siyasî ve askerî olarak kullanılabilir güç kaynakları olarak görüyordu.⁵⁷ Nasıl ki Bolşevik Devrimi'nin akabinde Doğu Cephesi'nde Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın himayesi altındaki emperyal çekişme sahası bir paramiliter şiddet bölgesine dönüşerek Cihan Harbi'nin fiilî olarak bitmesini erteledi ise; Kafkaslar da Rus, Alman ve İttihatçı rejimlerin savaş sırasındaki emperyal politikaları sebebiyle benzer bir şiddet bölgesi olarak çalkalanmaya devam etti.⁵⁸

Mondros Mütarekesi imzalandıktan hemen son-

ra İttihatçı liderlerin yurt dışına kaçmalarıyla İttihatçı emperyalizmi de sona erdi ama İttihatçılık sona ermedi. İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e süregelen İttihatçılığın devamlılığı, gizlice uygulanan bir ulus-devlet projesinden ziyade; savaşın son aylarında Kafkasya'ya yönelmiş emperyal harekâtların, Mü-tareke döneminde İttihatçı teşkilâtlar ve subaylar tarafından Anadolu'da bir "Millî Mücadele" hareketi şeklinde yeniden örgütlenmelerinden kaynaklanır.⁵⁹ Yurt dışındaki İttihatçı liderler de bu sefer İslam âlemi adına anti-emperyalist bir hareket altında İtilaf Devletleri'ne direnmeye devam ettiler.⁶⁰ Özünde "Şark Meselesi"ni kendi inisiyatifleriyle çözüp Osmanlı İmparatorluğu'nu ve Müslüman "millet-i hâkime"yi kurtarmaya ant içmiş bir direniş hareketi olan İttihatçılık, hem emperyalist ve cihangir vizyona hem de anti-emperyalist ve komitacı bir mentaliteye sahip olarak Cihan Harbi'ne ve sonrasındaki gelişmelere benzersiz bir şekilde yön vermiştir.

ALP YENEN - LEIDEN ÜNİVERSİTESİ

ALPTUĞ GÜNEY - HAMBURG ÜNİVERSİTESİ

DİPNOTLAR

- 1 Michael A. Reynolds, "Buffers, not Brethren: Young Turk Military Policy in the First World War and the Myth of Panturanism," *Past & Present* 203, no. 1 (2009), s. 137-79.
- 2 Mesela bkz. Hans-Lukas Kieser, *Talaat Pasha: Father of Modern Turkey, Architect of Genocide* (Princeton: Princeton University Press, 2018), s. 375.
- 3 Taner Akçam'ın Joost Jongerden ve Jelle Verheij, der., *Social Relations in Ottoman Diyarbakir, 1870-1915* (Leiden: Brill, 2012), kitap eleştirisi, *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 10, no. 1 (2016), s. 116-117.
- 4 Alan Mikhail ve Christine M. Philliou, "The Ottoman Empire and the Imperial Turn," *Comparative Studies in Society and History* 54, no. 4 (2012), s. 721-45.
- 5 Howard Eissenstat, "Modernization, Imperial Nationalism, and the Ethnicization of Confessional Identity in the Late Ottoman Empire," *Nationalizing Empires*, der. Stefan Berger ve Alexei Miller, (Budapest: Central European University Press, 2015), s. 455-59.
- 6 Otto Liman von Sanders, *Fünf Jahre Türkei* (Berlin: Verlag von August Scherl, 1920), s. 248-249.
- 7 Alp Yenen, "Nuri Killigil," 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin, yakında çıkacak.
- 8 John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace, March 1918* (Johannesburg: Macmillan, 1983), s. 433.
- 9 Matthias Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg* (Stuttgart: Deutsche Verlag-Anstalt, 1920), s. 247.
- 10 Bernstorff, 28.08.1918, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasî Arşivi (PA-AA), R36161, s. 2.
- 11 Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte Teil II: Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918)* (Vienna: Böhlau Verlag, 1992), s. 257-258.
- 12 Bernstorff, 27.08.1918, PA-AA, R13804, s. 210
- 13 Cemal Kutay, *Üç Paşalar Kavgası* (İstanbul: Tarih Yayınları, 1964), s. 275-76
- 14 Celal Bayar, *Ben de Yazdım: Millî Mücadeleye Gidiş*, (İstanbul: Baha Matbaası, 1966-1972), c. I, s. 14; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991), c. III, s. 675.
- 15 Kambana, 06.09.1918, aktaran *Auszug aus der Tagespresse*, 13.09.1918.
- 16 Cavid, 05.09.1918, *Meşrutiyet Ruznamesi*, der. Hasan Babacan ve Servet Avşar (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014-2015), c. III, s. 544-5, 548.
- 17 *Neue Freie Presse*, "Friede vor dem Winter nach Ansicht des türkischen Großwesirs: Eine Unterredung mit Talaat Pascha," 07.09.1918.
- 18 Aubrey Herbert, *Ben Kendim: A Record of Eastern Travel* (London: Hutchinson & Co., 1924), s. 314.
- 19 *Pester Lloyd*, "Eine Unterredung mit dem Großwesir Talaat Pascha," 07.09.1918.
- 20 *Norddeutsche Allgemeine Zeitung*, "Großwesir Talaat Pascha in Berlin," 06.09.1918.
- 21 Bkz. Türk-Alman Derneği'de konuşması, 23.09.1918, PA-AA, R13804, s. 259-60
- 22 Herbert, *Ben Kendim*, s. 314-15.
- 23 Erzberger, *Erlebnisse im Weltkrieg*, s. 307.
- 24 Bihl, *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte Teil II*, s. 269.
- 25 Nadolny, 09.09.1918, aktaran Werner Zürrer, *Kaukasien 1918-1921: Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer* (Düsseldorf: Droste, 1978), s. 119.
- 26 Albert Hopman, "Bericht an Stabamt und OHL (Sevastopol' 19. August)", *Von Brest-Litovsk zur deutschen Novemberrevolution: Aus den Tagebüchern, Briefen und Aufzeichnungen von Alfons Paquet, Wilhelm Groener und Albert Hopman*, März bis November 1918, der. Winfried Baumgart (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1971), s. 562-563.
- 27 Hintze, 08.09.1918, PA-AA, R13804.
- 28 Şekib Arslan, *Emir Şekib Aslan ve Şehid-i Muhterem Enver Paşa*, der. Erol Cihangir (İstanbul: Doğu Kültürhanesi, 2005), p. 106.
- 29 Michael A. Reynolds, *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires 1908-1918* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), s. 189-90.
- 30 Hans-Erich Volkmann, *Die Deutsche Balkumpolitik zwischen Brest-Litovsk und Compiègne* (Köln: Böhlau Verlag, 1970), s. 133-146.
- 31 Zürrer, *Kaukasien*, s. 122.
- 32 Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918 - 1921)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2001), 299-300; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya: XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Yayınları, 1970), s. 549-550, 553-554.
- 33 M. Remzi, Moskova'dan Berlin'e telegram, 21.09.1918, BOA.HR.SYS.2374.1.
- 34 Talât, 21.09.1918, BOA.HR.SYS.2374.1.
- 35 Reynolds, "Buffers, Not Brethren," s. 176.
- 36 Zourab Avalishvili, *The Independence of Georgia in International Politics 1918-1921* (London: Headley Brothers, 1940), s. 108-9.
- 37 Hintze, rapor, 08.09.1918, PA AA, R13804.
- 38 Aktaran Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 519-20.
- 39 Talât, 15.09.1918, BOA.HR.SYS.2374.1. Daha sonra Hindenburg hatratında, Talât'ın Türkistan planını pek ciddiye almadığını yazmıştır. Paul von Hindenburg, *Aus meinem Leben* (Leipzig: Hirzel, 1920), s. 381.
- 40 Winfried Baumgart, "Das 'Kaspi-Unternehmen' - Großbenwahn Ludendorffs oder Routineplanung des deutschen Generalstabs? Teil I: Ein kritischer Rückblick auf die deutsche militärische Intervention im Kaukasus 1918," *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas* 18, no. 1 (1970), s. 111.
- 41 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 512-15; Reynolds, *Shattering Empires*, s. 241-43.
- 42 Kurat, *Türkiye ve Rusya*, s. 523-24.
- 43 Talât, 21.09.1918, BOA.HR.SYS.2374.1.
- 44 Osmanlı-Alman gizli protokolü, 23.09.1918, aktaran Gotthard Jaeschke, "Der Turanismus der Jungtürken: Zur osmanischen Außenpolitik im Weltkrieg," *Die Welt des Islams* 23, 1/2 (1941), s. 45-47.
- 45 Avalishvili, *The Independence of Georgia in International Politics*, s. 109; Ahmed İhsan, "Yedi Sene Evvelde Bir Hatıra", *Servet-i Fünûn*, Nr. 1491-17, 12.03.1925. Bu makaleye dikkatimizi çeken Funda Soysal'a teşekkür ederiz.
- 46 Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), s. 149.
- 47 Berlin'den Sofya Sefareti'ne, 15.09.1918, PA-AA, R13804, s. 253.
- 48 Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006), s. 458.
- 49 Ahmed İhsan, "Yedi Sene Evvelde Bir Hatıra", *Servet-i Fünûn*, Nr. 1491-17, 12.03.1925.
- 50 Herbert, *Ben Kendim*, s. 315; Ali Fuad Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi* (Ankara: Güney Matbaacılık ve Gazetecilik, 1948), s. 8; Talât ile Berlin'de gizli mülakat, 02.12.1920, İngiliz Ulusal Arşivi, FO.371.5173, E-15552, s. 143
- 51 Esat Cemal Paker, *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2001), s. 110; Falih Rıfkı Atay, *Zeytinadağı* (İstanbul: Pozitif Yayınları, 2009), s. 18.
- 52 Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim* (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1970), I, 305.
- 53 Şevket Süreyya Aydemir, *Enver Paşa: Makedonya'dan Orta Asya'ya*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1972), c. III, s. 435-436.
- 54 Waldburg, 30.09.1918, PA-AA, R13804, s. 263.
- 55 Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, ed. Cemal Kutay (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980), s. 236-7.
- 56 Cavid, 27.09.1918, *Meşrutiyet Ruznamesi*, c. III, s. 562.
- 57 Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları* (İstanbul: Temel Yayınları, 2000), s. 80.
- 58 Robert Gerwarth, *The Vanquished: Why the First World War Failed to End 1917-1923* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 2016).
- 59 Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadele İttihatçılık* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010).
- 60 Alp Yenen, "The Young Turk Aftermath: Making Sense of Transnational Contentious Politics at the End of the Ottoman Empire, 1918-1922," yayınlanmamış doktora tezi, Basel Üniversitesi, 2016.